

Андрій ДАНКЕВИЧ,

доктор економічних наук,
професор кафедри
економіки підприємства,
Житомирський державний
технологічний університет

УДК 631.151.6.:664.6:63.002.6

У статті досліджено основні концептуальні положення щодо генезису великотоварного виробництва. Розкрито суть інтеграційних процесів. Науково обґрунтовано рекомендації щодо їх перспектив подальшого розвитку в Україні.

Ключові слова: інтеграція, латифундії, інтеграційні процеси, аграрна сфера, аграрні формування, агропромислове виробництво, агрохолдинги.

ГЕНЕЗИС крупнотоварного землекористування в Україні

Постановка проблеми

Від остаточного вирішення проблеми формування оптимальних організаційно-правових форм господарювання залежить подальший розвиток продуктивних сил у країні, забезпечення продовольчої безпеки держави та соціально-економічний розвиток українського села. Це визнають як прихильники створення інтегрованих структур холдингового типу, так і їх опоненти. Оскільки об'єктивну оцінку може дати лише історія, то без дослідження історичного минулого щодо трансформації організаційно-правових форм господарювання годі сподіватися на виважене рішення. Тим більше, що в минулому ця проблема порушувалася неодноразово і вирішувалася неоднозначно.

Основою розвитку агропромислової інтеграції є об'єктивна закономірність поєднання промислового та сільськогосподарського виробництва. Її необхідність зумовлена розвитком продуктивних сил, прискоренням науково-технічного прогресу та поглибленням співпраці підприємств різних сфер діяльності. Інтеграція спрямована на поєднання економічних інтересів її учасників, максимального використання сировини і виробничих потужностей та збільшення виробництва готової продукції.

На сучасному етапі для України одним з головних завдань у проведенні аграрних перетворень є використання наукових, практичних, управлінських надбань та історичного досвіду попередніх періодів для уникнення помилок при проведенні сучасних радикальних змін.

Аналіз наукових досліджень і публікацій

У вітчизняній і зарубіжній економічній літературі приділено достатньо уваги стану розвитку інтеграційних процесів та формуванню великотоварного виробництва в агропромисловому комплексі економіки. Грунтовні дослідження здійснили у своїх працях: О.М. Анфімов [20], Л. І. Абалкін, В.Г. Бодров, В. В. Губанов, Д.С. Добряк, В.М. Малес, М.Є.Слабченко [1], В.А. Шмарчук [10] та ін. Значний внесок у вивчення цього питання в умовах агропромислової інтеграції зробили В.Г. Андрійчук, О.М. Бородіна, С.І. Дем'яненко, І.І. Лукінов, М.Й. Малік, В.Я. Месель-Веселяк [13], Ю.О. Нестерчук [11], П.Т. Саб-

лук [12], М.М. Федоров, Г.В. Черевко, В.Й. Шиян, В.М. Яценко [18] та ін. Відмічаючи цінність результатів досліджень науковців, необхідно зазначити, що не всі теоретичні розробки знаходять застосування на практиці, про що свідчить сучасний стан розвитку сільськогосподарського виробництва. Актуальність проблеми, недостатність її вивчення та наявність дискусійних моментів зумовили вибір теми дослідження.

Мета статті — дослідити генезис становлення крупнотоварного виробництва в Україні.

Виклад основного матеріалу

Протягом століть процес розвитку суспільства відбувався шляхом удосконалення суспільних формацій завдяки поліпшенню знарядь праці, розвитку продуктивних сил та змін форм власності. Так, розвиток продуктивних сил сприяв трансформації рабовласницького ладу в феодальний, на зміну якому прийшов капіталістичний, що забезпечив кращий соціальний статус людини, розвиток підприємницької діяльності, поліпшення рівня життя суспільства. Водночас розмежування суспільства на багатих і бідних сприяло зародженню соціалістичної ідеології на основі усупільнення власності, встановлення рівності для всіх у виробництві і розподілі матеріальних благ.

До перших аграрних перетворень у сільському господарстві України належить реформа Сигізмунда-Августа (1552-1557 рр.), яка передбачала заміну оброку панщиною. У результаті феодалі отримували землі, організовували господарства-фільварки, а селяни — наділи (волоки). Волок

складався із 30 моргів. Розмір моргу становив 0,71 га, а сама волока відповідно 21,3 га. Таким чином, у результаті запровадження «Устава на волоки» господарство поміщиків і селян розділилося територіально і організаційно. Одночасно запроваджувана трипільна система землеробства значно збільшувала продуктивність праці. Велике поміщицьке господарство отримало кращі землі і в значних обсягах могло постачати додатковий продукт для експорту [10].

У результаті проведення реформ із скасування кріпосного права відбулася поступова руйнація натурального господарства та еволюційний перехід господарської діяльності на засади товарності та підприємництва. Після реформи Західна Україна залишалася краєм поміщицьких латифундій. Великим землевласникам, які мали 5 і більше тис. гектарів, належало понад 40% усіх земель [19]. У Російській імперії до латифундій належали формування площею більше 500 десятин. В українських землях, що належали Російській імперії, на них приходилося майже 75% усієї землі [20]. Левову її частку контролювали 24 родини землевласників, зокрема: Браницькі, Потоцькі, Сангушки, Тишкевичі, Радзивілли, Любомирські, Бобринські-Смілянські, Балашови, Демидови, Енгельгардти, Уварови, Шувалови, Юсупови, Долгорукови, Романови, Терещенки, Родзянки, Кочубеї, Фальц-Фейни, Вассаль, Базилевські, Кантакузен, Харитоненки, Мекленбург-Стрелицькі [9].

Розвиток капіталістичних відносин в пореформений період став значним викликом для даних землеволодін. Протягом 1877-1905 років поміщицьке землеволодіння в Україні скоротило-

ся з 15,7 млн десятин до 10,3 млн десятин [1]. Одночасно земля концентрувалася дедалі більше в руках великих латифундистів, які швидко капіталізувалися, стали основними поставниками товарного хліба, виробниками горілки, цукру та ін. продукції, в водночас їхня життєздатність забезпечувалася кабальною працею тимчасово зобов'язаних селян, пригнічених відробітками, здольщиною, скіпщиною тощо. Так, у 1905 році 2355 поміщиків зосередили у своїх руках 65% (6734 тис. десятин землі) поміщицького землеволодіння України [1].

Після революційних подій у 20-х роках ХХ ст. крупнотоварне виробництво знайшло своє відображення у вигляді радгоспів, виробництво в яких на відміну від поміщицьких латифундій, базувалося на основі націоналізованих засобів виробництва та найманої робочої сили. Характерним для цього періоду є створення аграрно-індустріальних комбінатів (комбінованих радгоспно-колгоспних формувань), у яких передбачалося об'єднання виробничого циклу на основі автоматизації та механізації процесів. Такі формування охоплювали весь цикл виробництва і реалізації продукції. До 1930 року було створено понад 300 таких формувань, до складу яких входили цукрові, льоно- та бавовнопереобні заводи. На одне підприємство припадало від 100 до 300 тис. га земель. Форма не набула поширення через відсутність належного матеріально-технічного забезпечення [16]. Для степових районів України характерними були зернові радгоспи-фабрики з середньою площею близько 50 тис. га землі. Загалом же у 1934 р. радгоспами оброблялося понад 3,4 млн га сільськогосподарських земель [4].

У 60-70-і роки з прийняттям програм прискореного розвитку сільського господарства був наданий новий поштовх розвитку інтегрованих формувань, які функціонували на засадах агропромислової кооперації та інтеграції, використовуючи переваги концентрації і спеціалізації виробництва. Як результат, в 1970 році ці підприємства обробляли 7,2 млн га, або 21,7% усіх сільськогосподарських земель, на яких виробляли 14,9% валової продукції сільського господарства [4]. До 1978 року в Україні діяло 258 агропромислових підприємств і 45 об'єднань [2]. Приріст валової продукції в них становив 20-22% порівняно з іншими підприємствами, а затрати праці були нижчі у 2 рази [3]. Процеси кооперації й інтеграції відбувалися за технологічними ознаками. Були створені агрохімцентри, що обслуговували кооперативи і держгоспи. Із розрахунку на один агрохімцентр припадало 30-35 тис. га сільськогосподарських угідь. До його складу входили меліоративні станції, заводи з виготовлення кормів, підприємства з переробки й зберігання сільськогосподарської продукції для цього ж регіону [18].

У 80-і роки більшість агропромислових підприємств трансформувалися в агрофірми та агрокомбінати, виробництво яких базувалося на безвідходності і доведенні продукції до кінцевого споживача, охоплюючи весь цикл: виробництво, зберігання, переробку та реалізацію продукції, що відрізняло їх від агропромислових підприємств й посилювало конкурентоспроможність. Однак в основі відносин між такими підприємствами лежали не основоположні вартісні показники на сировину або механізми розподілу результатів за кінцеву продукцію, а обсяги виробни-

тва, строки поставок і якість продукції. Як результат, виробництво валової продукції сільського господарства в агрофірмах перевищувало середній рівень колгоспів України з розрахунку на одиницю сільськогосподарських угідь на 67,9%. Агрокомбінати на початку 90-х років обробляли понад 2,1 млн га земель. Управління їх діяльністю стало симбіозом поєднання принципів виробничо-господарської самостійності структурних одиниць як власників, так і централізованого керівництва в межах угод (статутів) [13].

У 90-х роках ХХ ст., з переходом до ринкових відносин, землі сільськогосподарських підприємств були розпайовані, майно розділено між їх працівниками та пенсіонерами з їх числа, посилювалися процеси порушення міжгалузевих зв'язків та зменшились обсяги виробництва. На перших етапах роздержавлення та реструктуризації підприємств важливого значення надавалося подрібненню підприємств та розвитку фермерських господарств і кооперативів. Проте ідея кооперативної агропромислової інтеграції в умовах України не набула значного поширення, як і фермерські господарства, що не змогли стати домінуючим виробником продукції і зосередили виробництво на обмеженому спектрі продукції. Значною мірою цьому посприяла першочергова приватизація підприємств групи «А» та банківської сфери, за якої створили прецедент, коли дані сфери почали працювати за ринковими принципами, а затьнятий характер реформування у сільському господарстві залишав галузь у рамках «командно-адміністративної системи. Як наслідок, на початок 1999 року більшість сільськогосподарських підприємств збанкрутувала.

Аграрний потенціал, генезис власності та списання заборгованості в сільському господарстві в 1999 році сприяв створенню нових життєздатних формувань. Сучасні інтеграційні процеси, що мають місце в сільському господарстві, розвиваються в умовах становлення ринкових відносин, функціонування різних форм власності на землю та майно, відносної незалежності суб'єктів господарювання від держави.

У науковій літературі існують різні підходи до трактування інтеграційних процесів. У загальному розумінні інтеграція означає об'єднання в єдине ціле раніше ізольованих частин. На думку деяких авторів, під інтеграцією слід розуміти «процес об'єднання різних підсистем для організації або внесення деяких окремих частин в єдине ціле» [7]. Агропромислова інтеграція — еволюційний механізм розвитку форм господарювання, в основу якого покладено максимізацію прибутку за рахунок використання синергетичного ефекту при об'єднанні відокремлених частин єдиного виробничого процесу.

Інтеграція, на відміну від кооперації, покликана не лише забезпечувати зближення суб'єктів господарювання з метою розв'язання нагальних соціально-економічних питань, а й забезпечити створення економічно залежного об'єднання із взаємовигідними, стабільними зв'язками між всіма його учасниками. Слід зазначити, що інтеграційні структури задовольняють інтереси всіх членів такого об'єднання та є гарантом їх захисту в формуванні зовнішніх зв'язків.

Залежно від характеру об'єднання виділяють три типи інтеграційних процесів — горизонтальний, вертикальний і диверсифікацію. Залежно від спрямо-

ваності інтеграційних процесів можливі три типи інтеграційних об'єднань — горизонтальні, вертикальні і конгломератні. Виділяють виробничу, фінансово-кредитну, освітньо-консультативну та соціальну горизонтальні інтеграції [18]. За горизонтальної інтеграції здійснюється взаємодія господарств однієї галузі або сфери АПК. Вертикальна інтеграція передбачає узгоджену взаємодію підприємств різних галузей агропромислового комплексу. Конгломеративна інтеграція утворюється на основі об'єднання підприємств, які не пов'язані між собою галузевими ознаками. Як правило, це відбувається у випадках появи тимчасово вільних фінансових ресурсів [17].

Деякі іноземні дослідники розрізняють інтеграцію власності, контрактну, квазівертикальну та циркулярну. Інтеграція власності означає розширення прав власності на дві і більше стадій виробництва та збуту продовольчої продукції. Вона полягає у тому, що фірма-інтегратор отримує у власність частину активів інтегрованих агентів [14]. Контрактна інтеграція передбачає, що компанія-інтегратор укладає довгострокові контракти з виробниками або первинними дилерами, що здійснюють закупку сільськогосподарської продукції безпосередньо у виробника. Контракти укладаються до початку виробничого циклу, жорстко фіксують параметри законтрактованої продукції, технології її виробництва, терміни поставання і ціни [15, 20].

Дослідження дозволяють констатувати про існування різних організаційно-економічних форм інтегрованих структур, які визначаються їх економіко-правовим статусом. Більшість дослідників правомірно виділяють такі форми інтеграції: повну, контрактну,

акціонерну, кооперативну, партнерську та громадську. Повна ґрунтується на основі зосередження права власності на засоби виробництва в одних руках. Контрактна базується на майні юридичних осіб, основним механізмом взаємовідносин між якими є контракт (угода). Акціонерне формування здійснює інтеграційні взаємовідносини між учасниками відповідно до їх капіталу, що визначається кількістю акцій. Кооперативна інтеграція базується на створенні кооперативів відповідного спрямування: виробничих, переробних, з надання послуг, торгівельних та ін. У партнерській інтеграції основою є уснадомовленість або укладена договірна угода, у громадській — превалюють форми неформального громадського об'єднання [12].

Розвиток інтеграційних процесів в умовах ринкової економіки зумовлений необхідністю підвищення рівня конкурентоспроможності та скорочення витрат виробництва. При створенні інтегрованих формувань перевага надається економічній складовій, яка знаходить своє відображення у таких показниках як прибуток, рентабельність тощо. Ефективність інтеграційних процесів характеризується тісністю і досконалістю економічних та організаційно-технологічних зв'язків між окремими підприємствами й галузями різних сфер прикладання праці. Потреба у функціонуванні інтегрованих структур зумовлена необхідністю забезпечення тривалого, стійкого розвитку всіх сфер агропромислового комплексу [5].

Результатом розвитку інтегрованих структур у сільськогосподарському виробництві є стійкі тенденції підвищення його ефективності. Починаючи з 2000 року відмічається тенденція росту врожайності сільськогосподарських

культур. За періоди 2000-2014 рр. порівняно з 1999 роком урожайність зернових культур зросла відповідно на 21,8% і 44,0 %, цукрових буряків — 29,8% і 105,0%, картоплі — більше ніж у двічі.

За попередніми оцінками в Україні функціонує понад 100 великих агрохолдингів. У 2014 році частка агрохолдингів у загальному землекористуванні сільськогосподарських підприємств зменшилася на 0,25 млн га — до 26,7%. У сукупності земельний банк агрохолдингів становить 5,60 млн га. Водночас у 2014 році вони забезпечили майже п'яту частину виробництва всієї валової продукції рослинництва України — 19,6%, або 34,9 млрд грн, та майже 62%, або 20,69 млрд грн всього обсягу тваринницької продукції, виробленої сільськогосподарськими підприємствами. Середня врожайність зернових в агрохолдингах становить 64,5 ц/га (+9,0% до 2013 р) [8].

До 2020 року, за прогнозами експертів, в Україні сформується близько 200 холдингів, а валове виробництво зерна досягне рівня 70 млн тонн.

Основною проблемою у формуванні та функціонуванні інтеграційних структур на даному етапі розвитку є відсутність відповідної нормативно-правової бази та законодавчого визначення їх організаційно-правових форм, що ускладнює здійснення процесів управління на різних інтеграційних рівнях та спричиняє певні труднощі у виконанні фінансово-розрахункових операцій. Потребує напрацювання формування якісних, прозорих умов для ведення бізнесу, подолання корупції, удосконалення земельного законодавства кредитування розвитку інфраструктури аграрного ринку, розробка механізмів залучення інвестицій в сільське господарство.

ВИСНОВКИ

Історичний аналіз показує, що принципи, які закладені в основі інтегрованих формувань, заснованих на симбіозі спеціалізації, автоматизації, концентрації, диверсифікації та замкнутого циклу виробництва, не підвладні ні зміні суспільного ладу, ні трансформації відносин власності, ні зміні форм господарювання. Цей процес триває, починаючи від панських фільварків та економії часів царської Росії, і закінчуючи агрокомпаніями і агрофірмами колишнього Радянського Союзу й агрохолдингами в умовах незалежної України. Як правило, такі структури охоплювали до 20% виробничих ресурсів та виробляли до 40% валової продукції сільського господарства. Кожна епоха сформувала свій відбиток і специфіку, за яких проявилися їх позитивні та негативні риси. Водночас історична ретроспектива показує, що в Україні немає альтернативи, закладеної у філософію змісту інтегрованого крупнотоварного виробництва.

Об'єктивними техніко-економічними перевагами великого виробництва перед дрібним є більш високий рівень продуктивності праці; менші витрати на одиницю продукції; економія капітальних і експлуатаційних витрат на одиницю площі; більші можливості для раціональної організації виробництва, використання техніки, досягнень науки і прогресивної практики.

Література

1. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст., т. 1-2. Б/м, 1927.
2. Буробкин И. Н. Развитие интеграционных процессов в АПК / И.Н. Буробкин, Е. А. Попова // Экономика с.-х. и перераб. предприятий. — 2003. — №12. — С. 12-15.
3. Гвишиани Д. М. Организация и управление / Гвишиани Д. М. — М.: Наука, 1972. — 536 с.
4. Радгосп-Вікіпедія [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Радгосп>
5. Губанов В. В. Интеграция в сельском хозяйстве и пищевой промышленности / В. В. Губанов // Пищевая промышленность. — 2002. — №3. — С. 32-33.
6. Законодательная база [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.zakony.com.ua/econom.html?catid=48257>.
7. Земельний банк агрохолдингів у 2014 році скоротився [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/zemelnyy_bank_agroholdingiv_u_2014_rotsi_skorotivsyu/?category=29780#
8. «Инвестор хочет понимать перспективы на пять-семь лет» FORBES №8, АВГУСТ 2015 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://forbes.net.ua/magazine/forbes/1399525-investor-hochet-ponimat-perspektivy-na-pyat-sem-let>
9. Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX — начала XX в. М., 1971.
10. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. — 2-ге вид., випр. і допов. — К.: Знання, КОО, 2000. — 342 с.
11. Нестерчук Ю.О. Історичні аспекти розвитку аграрно-промислової інтеграції [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/NPM_2006/Economics/12_nesterchuk%20ju.o..doc.htm
12. Рекомендації по удосконаленню організації сільськогосподарського ринку на основі інтеграційних процесів / [Саблук П. Т., Коваленко Ю. С., Артикульний Л. О. та ін.]. — К.: ІАЕ УААН, 1997. — С. 5-28.
13. Розвиток агропромислових формувань // Розвиток малих форм господарювання на селі / [В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук, М. Й. Малік та ін.]; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. — К.: Урожай, 1993. — 394 с.
14. Ушвицкий М. Л. Объективная необходимость углубления интеграции в агропромышленном комплексе / М. Л. Ушвицкий // сб. науч. тр. СевКавГТУ. Серия «Экономика». — 2006. — №3. — С. 101.
15. Ушвицкий М. Л. Классификация и принципы построения интегрированных формирований в АПК. Исследование выполнено в рамках гранта Президента РФ № МК-1415.2008.6
16. Хицков И. Интеграционные связи в агропромышленном производстве / И. Хицков, Н. Митина, Е. Фомина // АПК: экономика, управление. — 2003. — №9. — С. 9-17.
17. Храмова И. Г. Вертикальная интеграция в продовольственном комплексе России / И. Г. Храмова. — М., 2003. — 52 с.
18. Яценко В. М. Формування і розвиток агропромислової інтеграції в Україні / В. М. Яценко // Економіка АПК. — 2004. — №1. — С. 54-60.
19. Становище західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://studies.in.ua/shpora-hukr/319-62-stanovische-zahdnoukrayinskih-zemel-u-sklad-avstro-ugorschini.html>
20. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России в конце XIX века. М., 1969.

GENESIS LARGE COMMODITY LAND-TENURE IN UKRAINE

Dankevich A.

In the article substantive conceptual provisions are investigational in relation to genesis large commodity production. Essence of integration processes is exposed. Scientifically reasonable to recommendation in relation to their prospects of further development in Ukraine.

Keywords: integration, integration processes, agrarian sphere, agrarian formations, latifundiums, agro — industrial production, organizational and legal form of management, agrarian holdings.

* * *

Dankevich A.E., doctor of economics, professor, Zhytomyr State Technological University

ГЕНЕЗИС КРУПНОВОТОВАРНОГО ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Данкевич А.

В статье исследованы основные концептуальные положения относительно генезиса крупнотоварного производства. Раскрыта сущность интеграционных процессов. Научно обоснованы рекомендации относительно их перспектив дальнейшего развития в Украине.

Ключевые слова: интеграция, интеграционные процессы, аграрная сфера, аграрные формирования, латифундии, агропромышленное производство, агрохолдинги.

* * *

Данкевич Андрей Евгеньевич, доктор экономических наук, профессор кафедры экономики предприятия, Житомирский государственный технологический университет.